

प्रस्तावना व अर्पण.

येत्या श्रीगणेशोत्सवांत महाराष्ट्रीय विद्यार्थी व विद्यार्थिनी यांस निरनिराळ्या ठिकाणचे व निरनिराळ्या प्रकारचे मायलेकांचे एकवीस संवाद एके ठिकाणीं वाचात्रयास मिळावे व त्यायोगें त्यांचें थोडेसें बोधप्रद मनोरंजन व्हावें या हेतूनें हें लहानसें पुस्तक लिहिलें आहे व महाराष्ट्रांतील मायलेकांना अर्पण केले आहे. श्रीमंगलमूर्ति मोरया.

सोलापूर
नागपंचमी
शके १८५४.

कृ. वि. कांदीकर.

१९२२

१९८५

६६२

सं. क्रि.

२८८

१९३२

अनुक्रमणिका.

१ पार्वती व षडानन गजानन. २ चांगुणा व चिलया.
३ कैकया व लंकानाथ रावण. ४ सुमना व तिचे चार
मुलगे—केन्या, कोंड्या, दगड्या व धोंड्या. ५ अनलसा व
सत्वशालि. ६ दुर्वासना व तिचे सहा मुलगे—काम, क्रोध,
लोभ, मोह, मद व मत्सर. ७ सुधेष्णा व उत्तर. ८
विल्विका व मनोहर. ९ कनका व रत्नाकर. १० ममता
व तिचे दहा मुलगे—मोरू, महादू, गोंदू, विठू, रामू, लखू,
सदू, केसू, नान्या व अंतू. ११ विदुला व संजय. १२
जिजाई व शिवबा. १३ अहिल्या व मालेराव. १४
अदृश्यंती व पराशर. १५ सगुणा व नाना. १६ कौसल्या
व श्रीराम. १७ सुमित्रा व लक्ष्मण. १८ कैकेयी व
भरत. १९ गांधारी व दुर्योधन. २० असिता ऊर्फ
भारतपद्मा व तिचीं खंडीभर पोरें. २१ देवहूती व कपिल.
पान १ ते ७१.

मातेश्री व चिरंजीव.

संवाद १ ला-पार्वती व षडानन, गजानन.

पार्व०—(शिवस्मरण करीत) शंभुरीशः पशुपतिः
शिवः शूली महेश्वरः । ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चंद्र
शेखरः ॥ नाट्यकर्ता नटश्रेष्ठो महानाट्यविशारदः ।
पातु वो भगवान्देवः शंकरः परमेश्वरः ॥

गजा०—आई, मला मोदक.

पार्व०—(सफाईनें) आतां मोदक पुस्त.

गजा०—(काकळूतीनें) एकच दे. (पार्वती तसे
करते व डबा नीट ठेवते. तो खाऊं लागतो. षडानन
येतो.)

षडा०—आई, हा काय खातो आहे ?

गजा०—(दाखवीत) हा बघ मोदक—तुला कुठं
आहे ? (बोटानें खुणारीत) टुकटुक टुकटुक... (षडा-
नन रागावतो व त्याचे कान उपटतो तेव्हां गजानन
षडाननाच्या गळ्याभोंवतीं सोंडेचा विळखा घालतो.)
आई, हा पहा, माझे कान उपटतो आहे.

षडा०—आई, हा बघ, माझा गळा दाबतो आहे.

पार्व०—(बजावीत) बाजूला होता किनई? (दोघे बाजूस होतात.)

षडा०—आई, यानं किती मोदक खाल्लेन्? एकशे एकवीस कां? (गजाननाच्या पोटावर चापट्या मारीत) नगारा चांगला शोभतो आहे, अन् हुमहुम वाजतो आहे! (खदखदा हांसत बाजूस उभा राहतो.)

गजा०—(जवळील नांग पुढें करून) आई, हा घे नाग अन् याला चांगला चोप दे. (षडानन बाहेर जातो व मोरास घेऊन येतो. नाग मोरास पाहून भितो व बाहेर निघून जातो. मोर त्याच्या मागोमाग बाहेर जातो. षडानन व गजानन त्यांच्या मागोमाग बाहेर जाण्याकरतां धावूं लागतात पण एकमेकांचा धक्का लागून पडतात. त्यांची त्रेधा उडते तथापि तसेंच धडपडत उठून बाहेर जातात.)

पार्व०—(हांसत) ठीक झालं, ठीक झालं! तुम्हांला असंच पाहिजे. (निक्षून) चला आतां, दंगा करूं नका, अभ्यासाला बसा. बाळ षडानन, तूं खर्डे गिरीव

अन् बाळ गजानन, तूं पाटी घे. (दोघांस बाहेरून आणून आंगरखा टोपी घालून अभ्यासास बसविते.)

गजा०—(सोन्याच्या पाटीवर बुक्का पसरून रत्नाच्या कांडीनें लिहीत व तोंडानें म्हणत) एक एक-एक एक. (सर्व पाटीभर एकाचे आंकडे काढतो.)

षडा०—(खर्डे लिहीत व तोंडानें म्हणत) ॐ नमः शिवाय । विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतो हस्तउत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्द्यावापृथिवीजनयन्देव एकः ॥ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥

पार्व०—मी इंदिराकाकूकडं जाणार आहें, तुम्ही येतां कां ?

दोघे०—(लिहिण्याचें सामान गडबडीनें आवरीत) हो हो, मी येतां, मी येतां.

पार्व०—चला. (लिहिण्याचें सामान आवरून नीट ठेवून तिच्याबरोबर जातात.)

संवाद २ रा-चांगुणा व चिल्या.

चिल०—(हातांत पतंग व दोऱ्याचें भेंडोळें घेऊन येत व पतंगावरील अक्षरें वाचीत) आयुर्विपुलतां यातु वृद्धिं यातु महद्यशः । (आनंदानें) किती हा लांब-लचक बळकट दौरा अन् सोनेरी अक्षरानं चमकणारा केवढा मोठा हा पांढरा शुभ्र पतंग ! खरोखरी हा इथून आभाळापर्यंत भरारी मारील ! (दौरा व पतंग कोनाड्यांत ठेवून बाहेर डोकावतो. आई येते व सचिंत उभी राहते)

चांगु०—देवा परमेश्वरा—

चिल०—(परत फिरून) आई, बाहेर जे तेलंगी ब्राम्हण बसले आहेत ते जेवायला येणार आहेत वाटतं. मग काय ? आंबेमोहोर तांदुळाचा भात, ताजं ताक अन् खमंग लोणचं एवढं झालं म्हणजे झालं. तुमच्या लाडूपोळ्या त्यांना नकोत.

चांगु०—(रडत) बाळा—

चिल०—(खिन्न चाकित) हें काय ? आई, तूं रडतेस कां ?

चांगु०—‘तुमच्या चिल्याचे तुकडे करून उखळांत कांडा अन् तो चिगदा शिजवून मला वाढा ’ असं ते म्हणताहेत

चिल०—(सफाईनें) वाः ! गम्मतच आहे ! फार उत्तम. अतिथिसत्कारासाठीं (दाखवीत) या देहाचा असा उपयोग होणं हेंच जिवाचं सार्थक.

चांगु०—(ढसाढस रडत) तूं एकुलता एक—

चिल०—(सफाईनें) तुला सात आठ मुलं असतीं अन् त्यांनीं सगळ्यांनाच कुटायला सांगितलं असतं तर? तूं रडूं नकोस, आनंदानं माझे तुकडे कर, उखळांत कूट अन् शिजवून त्यांना वाढ.

चांगु०—मी तुझे तुकडे कसे करूं—कसे कुटूं—कसे शिजवूं—

चिल०—(निक्षून) अतिथीची इच्छा पूर्ण झालीच पाहिजे. ‘ अतिथिदेवो भव ’ अशी वेदाची आज्ञा आहे.

चांगु०—तें खरं—पण—

चिल-पण विण कांहीं नाहीं मला कुटायचं, शिजवायचं अन् अतिथीला तृप्त करायचं.

चांगु०-शिव शिव.

चिल०-(सफाईनें) शिवलीला अगाध आहे. शिवानं बालसंन्याशाचं रूप घेऊन पार्वतीला कसं चिडि-बलन् अन् कशी गम्मत केलिन् हें तुला माहीत आहेच; तूं काळजी करूं नकोस. तो सदाशिव आपलं कल्याण करील. शिवस्मरण करीत करीत तूं मला कूट अन् कुट-तांना शिवाच्या ओव्या म्हण.

चांगु०-मला ओव्या कशा सुचणार ?

चिल०-मी तुला एक ओवी सांगतो. तूं तीच ती पुन्हां पुन्हां म्हण-‘आमुचा देव शिव, आमची देवी शिवा, करतां त्यांचा धावा, शिव होय. ’ चल, आतां उशीर नको. (तिच्या कमरेस विळखा घालून तिला घेऊन जाऊं लागतो.) सदाशिवानां पारितोषणायै, सदाशि-वानां प्रियभूषणाय । शिवान्वितायै च शिवान्विताय नमः शिवायै च नमः शिवाय ॥ (जातात.)

संवाद ३ रा-कैकया व लंकानाथ रावण.

कैक०—(पार्थिवाची पूजा करून) अगर्वसर्वमंग-
लाकलाकदंबमंजरी, रसप्रवाहमाधुरीविजृंभणामधुव्रतं ।
स्मरांतकं पुरांतकं भवांतकं मखांतकं, गजांतकांधकांतकं
तमंतकांतकं भजे ॥

राव०—(बाहेरून म्हणत येत) प्रफुल्लनीलपंकज
प्रपंचकालिमच्छटा, विडंबिकंठकंधरारुचिप्रबंधकंधरं । स्मर-
च्छिदं पुरच्छिदं भवच्छिदं मखच्छिदं, गजाच्छिदांध-
च्छिदं तमंतकाच्छिदं भजे ॥ (वीरप्रणिपात करून
उठतो.) हा प्रिय पुत्र आतां ह्या मातृदेवतेला वंदन
करीत आहे. (पुन्हां तसेंच करून बाजूस उभा राहतो.)

कैक०—ह्या वीरपुत्राचा जयजयकार असो.

राव०—आई, तू आज पार्थिवलिंगाची पूजा कां
केलीस ? मी मी—(छातीस हात लावून) हा त्रैलोक्य-
सम्राट् तुझा आज्ञाधारक पुत्र असतांना तू पार्थिवलिं-
गाची पूजा करावीस हें बरं नव्हे.

कैक०—(सफाईनें) शिवलिंग रत्नाचं, सोन्याचं,
कोणत्याहि धातूचं किंवा मातीचं असलं तरी सारखंच;

मात्र त्या ठिकाणीं शिवाची भावना ठेवून पूजा केली पाहिजे. अशी पूजा शिवाला पोंचते.

राव०—तें खरं पण मग माझा पराक्रम अन् माझं वर्चस्व तें काय ? (छातीस हात लावून) मी मी—

कैक०—तुझा पराक्रम अन् तुझं वर्चस्व वाखाणण्यासारखं आहे. परंतु त्यांत अहंकार नसावा.

राव०—(दिमाखानें) गम्मत पहा तरी—पाव घटकेच्या आंत कैलासासह त्या कैलासनाथाला तुझ्यापुढें आणून उभा करतो. (गडबडीनें जातो.)

कैक०—(स्वगत) हा सद्धेतु खरा. पण त्यावर गर्वाची छाया पडल्यामुळं तो सिद्धीस जाणार नाही. (शिवलिंगापुढें हात जोडून) परमेश्वरा, इथं लंकेंत नाही तरी दुसरीकडं कुठं कां होईना—याच्या पराक्रमाचा लाभ तुझ्या भक्तांना होऊं दे. (पूजासाहित्य आंवरून जाते.)

संवाद ४ था—सुमना व तिचे चार मुलगे.

सुम०— माझा एक अन् तुमचे चौघांचे चार असे सारखे पांच हिस्से करावे लागतात असं शास्त्र आहे ना ?

केऱ्या— (विडी फुंकीत असतांना त्रासानें व रागानें ती जळती विडी जोरानें आईचे बाजूकडे फेकून) शास्त्र कसलं ? आमचा गळा कापायचं शास्त्र म्हण.

कोंड्या— (तंबावू चघळीत) आई, तूं आपला हिस्सा घेऊन त्याचं काय करणार ? (कोपऱ्यांत थुंकतो.)

सुम०— माझ्या मनीला माझी चोळी बांगडी अन् हळदकुंकू म्हणून कांहीं देणार.

दगड्या— (तपकीर ओढीत) आई, तुला ही चोळी-बांगडीची अन् हळदकुंकूवाची उठाठेव हवी कशाला ? (पुन्हां जोरानें तपकीर ओढतो. त्यामुळें ठसका लागतो.)

सुम०— इशश— असं बोलूं नये. मी आणखी कांहीं दानधर्म—

धोंड्या— (कपबशींतून चहा पीत पीत) आमच्याच हातावर उदक सोड ना ? (जोरानें कपांतून चहा बशींत ओततांना धक्का लागून दोन्ही फुटतात.)

सुम०—छे छे, असं करुं नये—कांहीं यात्रावित्रा—

केन्या—पैसे खर्च करून यात्रा केल्या तर त्यांत पुण्य नाहीं. पायीं यात्रा केल्या तर पुण्य.

कोंड्या०—तें तुला शक्य नाहीं.

सुम०—एकदा गंगेंत हाडं बुचकळावीं असं वाटतं.

दुग०—गंगेंत हाडं बुचकळायचीं—एवढंच ना ? मग त्याला जिवंतपणीं इतकी घाई कशासाठीं ? पुढं सुद्धां एकदां अंस्थिं शुद्ध करून देवल्या म्हणजे वाटेल तेव्हां सावंकाश गंगेंत टाकल्या तरी चालतात.

धोंड्या—तवर तरीं हा लुला गोळा पोसावा लागणार याचीं वाट काय ? आई, काय करावं ? घरच्या कोणच्याहि कामाला तुझा उपयोग नाहीं. नुसतं खायचं अन् बसायचं.

केन्या—दोन्ही बाजूंनीं पाहिलं तरी प्रश्न विकटच; जगली तर पोसायचा खर्च अन् गेली तर दिवसपाण्याचा.

कोंड्या—धरममोठारींतून काशीला पाठवावी असं मला वाटतं. दोन्ही बाजूंनीं प्रश्न सुटेल. तिथं मोठमोठीं

अन्नछत्रं आहेत अन् अखेरची सर्व व्यवस्था गांवकरी करतात म्हणून ऐकतो. काशीमध्ये—

दृग्०— काशीच्या नांवावरून देवांची बरी आठवण झाली. आई, तूं आपल्या इथल्या देवांनाहि तिकडं बरोबर घेऊन जा.

धोंड्या— गंगेच्या पाण्यांत त्यांना रोज नुसतं खळबळलंस तरी तें पुण्य इथल्या रुद्राभिषेकांपेक्षां जास्त आहे. कांहीं बरं वाईट होण्याचा प्रसंग दिसला तर ब्राह्मणाला देऊन टाक— नाही तर तुझ्या बरोबरच गंगेत सोडायला सांगून ठेव.

केन्या— (स्वगत) मी वडील असल्यामुळं ही देवाची व्याद माझ्यामागं लागणार असं मला भय होतं, पण हा विचार ठीक निघाला. (उघड) तूं असेस तों पर्यंत देवांना तिथला नैवेद्य दाखविशीलच.

कोंड्या— (सफाईनें) अन्नछत्रांतलं अन्न— सुग्रास अन् पवित्र.

दृग्०— ही तरतूज बरी झाली. इथं आमची आम्हाला वेळेवर आंघोळ होत नाहीं— देवांच्या आंघोळीकडं लक्ष

देणार कोण ? आई, जा, तूं आपली काशीला जा, अन् देवांना घेऊन जा. तूं इतके दिवस जगलीस म्हणून या सर्व भानगडी उपस्थित झाल्या. तुझ्या त्या मैत्रिणी— ती गोडबोली मामी अन् खरी मावशी— त्यांना जाऊन पंधरा पंधरा वर्ष झालीं.

धोंड्या— आपल्या ह्या संबंध गावांत तुझ्या एवढी म्हातारी एकहि बाई नाहीं. मनीचा नवरा सासूच्या मूळावरचा म्हणून म्हणत असत तेहि खोटं ठरलं.

केऱ्या— फार दिवस जगण्यांत खरोखरी तुझी मोठी चूक झाली. निदान बाबांच्या अगोदर तरी तूं अवश्य जायला पाहिजे होतीस.

कोंड्या— तसं झालं असतं तर तुझं सोनं झालं असतं—सोनं.

सुम०— सवाष्णपणीं मरण जायला मोठी पुण्याई लागते.

दग०— अगोदर तूं पापी अन् आतां आपला हिस्सा घेऊन आमच्या पोटावर पाय देण्याचं पाप आणखी करणार.

धोंड्या—तू पाहिल्या नाही तरी दुसऱ्या प्लेगांत गेली असतीस तरी चाललं असतं. तें आतां असूं दे. तुझा हिस्सा आम्हाला दान म्हणून देऊं नकोस. तुझं नांव राहण्यासाठीं म्हणून दे. आम्ही तुझ्या नांवचं 'सुमना विलिंग' बांधूं. अन् दरवर्षीं एकदां तिथं मातृप्रेमाच्या मिषानं पंचपक्वान्नाचं जेवण झोडीत जाऊं.

सुम०—(चिडून) मला हिस्साबिस्सा कांहीं नको. चौघांत पट्टी करून एक पैसा जमवा अन् त्याची मला अफू आणून द्या.

केऱ्या—(बजावीत) पण ती इथं खायची नाहीं अं.

कोंड्या—काशींत खायला हरकत नाहीं.

दगड्या—वाटेत खाली तरी चालेल—पण—मग—

धोंड्या—आतांशा अफू महाग झाली आहे. एका पैशांत काम भागवण्यापुरती चायची नाहीं. (चौघी सुना झिंज्या धरून मारामारी करीत येतात व सोन्या, रत्न्या वगैरे मुलें येतात.)

सुना—वांटणींत सासूबाई माझ्याकडं नकोत. (सासूच्या अंगावर जाऊन आदळतात. त्यामुळें तिला मार लागून ती बेशुद्ध पडते.)

चौधे—हंहंहं, हें काय ?

सोन्या—(रत्न्यास बाजूस हळूच) समांसचक्रांतलं हें केशाकेशी युद्ध.

रत्न्या—(सोन्यास तसेंच) केशाकेशी—अधिक—मुष्टामुष्टि—अधिक शोकपर्यवसायी.

चौधे—सरका, सरका, बाजूला व्हा. (आईस घेऊन जातात. मागून सुना भांडत व मारामारी करीत जातात. मुलें खिन्न होऊन जातात.)

सोन्या—(जातांना स्वगत विचारांत). म्हातारी मेल्याचं दुःख नसतं म्हणून हें युद्ध शोकपर्यवसायी होणं शक्य नाहीं. पण काळ सोकावतो—यामुळं सुना म्हातान्या सासवांचा प्राण घ्यायला सोकावणार यांत शंका नको. बेशुद्ध झालेली म्हातारी शुद्धीवर आली तर आनंद मानावा किंवा नाहीं याविषयीं कुठंही कांहीं सांगितलेलं नाहीं. तेव्हां आजी शुद्धीवर आली तरी या युद्धाला आनंदपर्यवसायी म्हणतां येईल असं वाटत नाहीं

संवाद ५ वा—अनलसा व सत्वशील.

अन०—(सुनेचा कान धरून आणीत) पाहिलंस का ? पारोशानं माझ्या मुकट्याला शिवली. मुनसफीण झाली म्हणून काय झालं ? मला असलं खपायचं नाहीं. पुनः शिवली तर हाताला डाग दीन्.

सत्व०—(सफाईनें) ती पुन्हां तसं करायची नाहीं अन् आतां स्नान करून तुझा मुकटा धुवील, आणखी वाळत घालील.

अन०—(निक्षून) अशी वरचेवर हिची खोडकी मोडली पाहिजे. त्याशिवाय नीट समजूं लागायचं नाहीं. (तिला सोडते, ती जाते. बाजूस पाहून) तशीच ती शांति—रोज आपला तिचा अंबाडा—वेणी घालायचीच नाहीं. (निश्चयानें) बरं आहे—तिनं आज जर वेणी घातली नाहीन् तर तिला चरकाच देतें.

सत्व०—आई, तूं रोज तिची वेणी घालीत जा.

अन०—तिची वेणी घालायला मी रोज तयार असतें पण तिला हवी आहे कुठं ?

सत्व०—आजपासून ती तुझं ऐकत जाईल.

अन०—हैं शांतीचं झालं—पण तो शिऱ्या. आज. त्यानं आंघोळीच्या अगोदर पेढा खाल्लान्.

सत्व०—उद्यांपासून तो स्नानाच्या अगोदर कांहीं खायचा नाहीं.

अन०—(निक्षून) खाऊं दे तर खरा म्हणजे पोळिवतेचं पहा. (मोलकरीण एका बाजूकडून येऊन तिच्या जवळून दुसऱ्या बाजूकडे जाते.) (त्रासून) काय फलकारा हा! मला पदर लागेल ना? (' कणीक पाहिजे ' असे शब्द वाहेरून ऐकूं येतात.) मुली, त्यांना कणीक दे बरं—(बाजूस पाहून मोठ्यानें) घडीच्या चांगल्या पोळ्या केल्या पाहिजेत अँ. मधला पदर नीट सुटला पाहिजे. कांठ चांगले खरपूस भाजले पाहिजेत. (मुलास) मी म्हणतें ही मोलकरीण अन् ही सैपाकीण हवी कशाला?

सत्व०—(सफाईनें) तुम्हाला तसदी पडूं नये म्हणून.

अन०—(निक्षून) आम्हाला नाहीं तसदी पडत. सगळं काम घरांत करावं—पोशेपणा चांगला नव्हे.

सत्व०—पोशेपणा चांगला नव्हे हें खरं, पण आतांच्या बायकांना तुमच्यासारखे श्रम करण्याची ताकद आहे कुठं ? आजारी पडल्या म्हणजे आपल्यालाच निस्तरावं लागतं.

अन०—(विचार करून) मोलकरीण असूनदे परती; पण सैंपाकाला कुणी नको. अहाहा, काय तो सैंपाक ! हिरवं कच्चं तरी ठेवायचं, नाहीं तर करपून तरी टाकायचं. आणखी करण्यापेक्षां नासणंच फार. अमंगळपणा तर विचारूं नका. ओकारी येते. (ओकारी देऊन) असल्या जेवणापेक्षां उपास बरा. (उमेदीनें) मी दहा माणसांचा सैंपाक हौसेनं करीन. वाढणं अन् उष्टं खरकटं मुलगी करील. शिवाय शांती मदतीला आहेच. हा महिना भरला म्हणजे पुरे.

सत्व०—बरं. तसंच करूं.

अन०—तिकडनं येणं झालं म्हणजे स्नानसंध्या, पूजा-अर्चा, नैवेद्यवैश्वदेव—सगळं ठाकठीक होईलच; पण तंवर तूं हें केलं पाहिजेस—(आठवून) आणखी रात्रीं रोज रामरक्षा अन् स्तोत्रपाठ. संध्याधुपारत तर आहे च आहे.

सत्व०—(सफाईनें) होय.

अन०—चल, आतां आंघोर्ळीची वेळ झाली. पाणी देते. चल. (जातात.)

संवाद ६ वा— दुर्वासना व तिचे सहा मुलगे.

दुर्वा०—बाळांनो, तुम्ही आपापला प्रताप तालसुरावर गा म्हणजे मला नाचायला चांगली हुरूप येईल.

मुल०—ठीक ठीक.

काम—(तालसुरावर गात) मोठ्या मोठ्या मुनीनां-
हि कामें तात्काळ जिंकिलें; कामाची नेहमीं वस्ती
कांता कनक या स्थळीं. (बाकीचे मुलगे व आई
तालसुरावर हें च गातात, बाघें वाजावतात व आई
थई थई नाचते.)

दुर्वा०—शाबास, कामा, शाबास !

क्रोध—(तालसुरावर गात) क्रोधाचें या असें
रूप मोठें उग्र भयंकर; पाडितो फडशा क्रोध झपाट्यानें
निरंतर. (वरीलप्रमाणें गायन, वादन व नृत्य होते.)

दुर्वा०—तुझा कार्यक्रम असाच चालूं दे !

लोभ—(तालसुरावर गीत) शिरून ढाऊबंदांत फन्ना उडवितो तिथें; राजे लोकांत जाऊन करतो लोभ दुर्दशा. (वरीलप्रमाणें गायन, वादन व नृत्य होतें.)

दुर्वा०—वाहवा वाहवा, बेष !

मोह—(तालसुरावर गीत) मऊच फास मोहाचा घातकी जरि तो तरी; केसानें कापतो मान शिताफीनेच मोह हा. (वरीलप्रमाणें गायन, वादन व नृत्य होतें.)

दुर्वा०—तुझी शिताफी अजब आहे !

मद—(तालसुरावर गीत) मद हा नांव याचेंच मी-मी हें दुसरें असें; मीमी हा शिरतो जेथें दैना उडवितो तिथें. (वरीलप्रमाणें गायन, वादन व नृत्य होतें.)

दुर्वा०—माझं बाळ मोठं गुणाचं !

मत्सर—(तालसुरावर गीत) शिरून सर्व धंद्यांत शिरून सवतीतिहि; धूळ हा चारितो नित्य सर्वत्रांनाच मत्सर. (वरीलप्रमाणें गायन, वादन व नृत्य होतें.)

दुर्वा०—(आनंदानें) आनंद आनंद ! आपल्या आनंदसाम्राज्याला कोणत्याहि सद्गुणाची दृष्ट होणार नाहीं अशी सतत खबरदारी ठेवा.

भूल—हो. हो ठेवूंच ठेवूंच—यांत काय संशय ? (सर्व मोठमोठ्यानें ओरडत, वाजवीत व नाचत जातात.)

संवाद ७ वा—सुधेष्णा व उत्तर.

उत्त०—(गात व नाचत) सारीगमपधनीसा—सानी-
धपमगारेसा—आः—पलघडी आठवण करितें—रायाची
मी पलघडी आठवण करितें—ठायीं ठायीं तुझे गुणग्राही
(भरभर नाचत) तकथै तकथै नाचतसें मी—पलघडी
आठवण करितें—

सुधे०—(घाबरत येऊन) बाळा उत्तरा, कौरवांनीं
आपल्या गोधनावर हल्ला केला—

उत्त०—(बेपर्वाईनें) केला तर केला—बरं मग काय
झालं ?

सुधे०—(खिन्न) प्रसंग कठीण आहे.

उत्त०—(सफाईनें) असेल ! पण कौरव मूर्ख आहेत
यांत शंका नाही.

सुधे०—(खिन्न) कीचकभाऊ गेल्यापासून जो तो
आपल्याला त्रास देऊं लागला आहे. (रडत) तुझा
कीचकमामा गेला—

उत्त०—(सफाईनें) कौचकमामा गेला तरी उत्तर-
भाचा जिवंत आहे हें कौरवांना कळायला पाहिजे होतं.
(बाजूस पाहून) कोमलकलिके, जा तिकडं गोशाळे-
कडं जा अन् कौरवांना बजावून सांग कीं ' खबर-
दार ! ' (त्या बाजूस निरखीत) अहाहा ! कैसी
निकसे चांदनी-चांदनी-कैसी निकसे चांदनी. (नाचत
नाचत त्या बाजूस जातो.) जा जा, ठीक ठीक-शीत-
करेस्मिन्पीयूषं, नवपंकजनेत्रे लघु वमति, माधवमासे
संप्राप्ते, तकथै तकथै थाथाथा. (आनंदानें डुलत डुलत
मागेंपुढें नाचतो.)

सुधे०—(निक्षून) ही गायची अन् नाचायची वेळ
नव्हे. तूं तिकडं लढाईला जा.

उत्त०—(शरसंधान दर्शवीत) मी इथूनच बाण
मारतो म्हणजे ते तिथूनच यमाजी भास्कराकडं जातील.
(नाचत) तकड्थों तकड्थों—थाथाथा.

सुधे०—(काकळुतीनें) असं करूं नकोस. आतां
बोलणं नको. चालायला लाग.

उत्त०—मी बोललां नाहीं अन् चाललों नाहीं, तरी
कौरव मेल्यासारखेच आहेत म्हणून समज. (शर-

संधान दर्शवीत) हा पहा भीष्म चीत झाला. द्रोण धूळ खात पडला. दुर्योधनाच्या ठिकऱ्या उडाल्या. बाकीचे बाजारबुणगे—हे पहा चिरटाप्रमाणं चिरडले. (' धांवा धांवा, कौरव राजधानींत शिरणार ' असे शब्द वाहेरून ऐकूं येतात.)

सुधे०—(कांपत कांपत) आतां कसं करावं ?

उत्त०—(हांसत सफाईनें) बायकांचा स्वभाव फारच भित्रा बुवा ! हा पहा, मी निघालों. (बजावीत) विजयी होऊन परत आलों म्हणजे सोन्याच्या ताटांतून रत्नाच्या पंचारत्या (दाखवीत) मला ओवाळण्याकरतां आणल्या पाहिजेत.

सुधे०—(आनंदानें) हो हो.

उत्त०—(आपली पाठ आपणच थोपटीत व दिमाखानें जात) वीरशिरोमणि युवराज उत्तर यांचा जयजयकार असो. (जातो.)

सवाद ८ वा—बिल्विका व मनोहर.

मनो०—(चहाचें सामान मांडीत) दूर्वी, उदकस्थालीं, दुग्धपात्रं, शुभ्रकणशर्करां, चाहचूर्णिकां, अग्नि-

काष्ठपेटिकां, स्पिरीटिकां, स्टोविकां, शोधनवस्त्रं, कौटिलां,
कोपं, शीतलशीलां— प्रतिष्ठाप्य— उत्साहवर्धननामानमग्निं
प्रज्वाल्य—नमस्कृत्य— चहायज्ञं करिष्ये. (स्टोव्ह पेटवून
चहा करून पिऊन) अनेन चहायज्ञेन कर्मणा मम
प्राणदेवताः प्रीयंतां. (चहाचें सामान आवरून इति-
हासाच्या पुस्तकांतील गजाष्टक वाचतो.)

वारन्हेस्टिंग्स आरंभीं कार्नवालीस नंतर
सर्जान्शोअर वेल्स्ली हे कार्नवालीस हा पुन्हां ॥ १ ॥

बार्लो मिंटो व मार्कीस हेस्टिंग्स अमहर्स्ट च
विल्यम् बेंटिक मेट्काफ आकलंद इलिन्बरो ॥ २ ॥

हार्डिंग डलहौसी व क्यानिंग् एल्जिन् असे पुढें
लारेन्स आणि मेयो हे नार्थब्रूक लिटन् रिपन् ॥ ३ ॥

डफ्रीन लान्सडाऊन एल्जिन् कर्झन् असे गज
मिंटो हार्डिज आणीक चेम्सफर्ड् रोडिंग् ऐर्विन ॥ ४ ॥

चौन्याहत्तर सत्राशें सालापासून ते पुढें
एकोणवीसशेंतीसपर्यंत स्थानमंडित ॥ ५ ॥

अठ्ठाशेंअठरासालीं पेशवाई बुडालि च
तेव्हां मार्कीस हेस्टिंग्स हिंदुस्थानांत हा गज ॥ ६ ॥

लार्ड क्यानिंग हा आला अठ्ठाशेंछप्पनामधें
याच्याच कारकीर्दींत बंड सत्तावनांतलें ॥ ७ ॥

एकोणवीसशें सालीं गज कर्झन् इथें असे
एकोणवीसशेंतीशीं गजस्थानांत ऐर्विन ॥ ८ ॥

(त्रासून पुस्तक बाजूस फेकून स्वगत) काय हा
त्रास ! प्रेमविलाससंगीतनाटकमंडळीं इथं आल्यापासून
सर्व वातावरण प्रेमानं गजबजून गेलं असतांना हें निरस
गजाष्टक कुणी घोकीत बसावं ? (आनंदानें) प्रेमाचा
उदय, प्रेमाचा उत्कर्ष, प्रेमाचा काळस—अहाहा ! किती
मनोहर खेळ हे ! धन्य ती प्रेमविलासनाटकमंडळी,
अन् धन्य आम्हीं या गांवचे प्रेमी प्रेक्षक ! प्रत्येक
नाटकाच्या नांवाचा आरंभ प्रेमशब्दापासून ! प्रेमसम्राट्
नाटकांत तर ' प्रेम ' हा शब्द एक हजारार आला
आहे ! प्रेम, प्रेम, प्रेम ! (विचारांत) मालतीमाध-
वांत—मी भवभृति असतों तर—इयं नः कल्याणी रम-
यतिः मनः प्रेमकालिका—असा शब्दप्रयोग केला असता !
(खिन्न) मी अद्यापि अविवाहित—माझी कौमुदी
चांगली आहे पण तिच्या प्रकाशाचा कांहीं उपयोग
होत नाही. अलीकडच्या नवऱ्यामुली इंग्रजी न येणाऱ्या

नव-न्यामुलाला पसंत करीत नाहीत—ही आपत्ति ओढवूं नये म्हणून रात्रंदिवस सारखा इंग्रजीचा अभ्यास करतो आहे. काय करावं ? (आई येते.)

बिल्वि०—आतां तूं नाटकाचं बूक वाचीत होतास ना ?

मनो०—(निक्षून) नाहीं नाहीं. (पुस्तक पुढें करून) मी हें इतिहासांतलं गजाष्टक वाचीत होतो.

बिल्वि०—प्रेमाष्टक असेल. ह्या नाटकवाल्यांनीं लोकांना वेड लावलं आहे. जो तो आपला सदा सर्वकाळ प्रेमाचीं पदं म्हणत असतो. काल तुमच्या शाळेंत कसलं व्याख्यान झालं ?

मनो०—प्रेमानंतर खुषीचा विवाह कां विवाहानंतर सक्तीचं प्रेम.

बिल्वि०—हें अलीकडच्या काळांतलं बोलणं आम्हांला कळत सुद्धां नाहीं. निर्लज्जपणा वाढत चालला आहे एवढं मात्र समजतं. तूं प्रेमाबद्दल सांगितलंस आतां रूपाबद्दल ऐक. परवां मथुरामामीच्या इथं असं पत्र आलं कीं ' प्रेमविलासनाटकमंडळीच्या ' प्रेमरासिका '

नाटकांत प्रेमरासिकेचं सोंग घेणारा मुलगा जसा दिसतो तशी तुमची मुलगी दिसत असेल तर तिला आम्ही आमच्या मुलाला करून घेऊं, नाहीं तर घेणार नाहीं!’ दुसरा एक मनुष्य त्यांच्या मुलीला पाहायला आला होता त्यानं तिला विचारलं, ‘ तूं प्रेमविलासनाटक-मंडळीच्या नाटकाला गेली होतीस का’ ? तिनं ‘ ऊंहुं:’ म्हटल्याबरोबर त्यानं तिला नापसंत केलीन् ! ‘ तूं नाटकांत गेली होतीस का ’—म्हणून विचारलंन् नाहीन्—हें सुदैवच समजायचं ! पूर्वीच्या बालबोध माणसांना नाटक पाहणं हें पाप वाटत असे अन् आतां हीं माणसं मुलींना नाटकं दाखवितात. विष्णवेनमः, विष्णवेनमः, विष्णवेनमः ।

मनो०—आतांशा बहुतेक मुली नाटक पाहायला जातात. हें कांहीं गैर समजलं जात नाहीं.

बिल्वि०—(निक्षून) लोकांना हें गैर दिसत नसेल पण आम्हांला दिसतं. नाटक पाहणारी मुलगी मी तुझ्याकरतां पसंत करणार नाहीं.

मनो०—(आडखळत) नाटक—न पाहणारी—मुलगी—मिळणं—बहुतेक—अ—श—क्य.

बिल्वि०—(बजावीत) मग तुझं लग्न होणंहि अशक्य.
(झटकन्यानें जाते.)

मनो०—(स्वगत खिन्न) माझ्या लग्नस्थानीं शनि
आलेला दिसतो. (निश्चयाने) आईची समजूत घातली
पाहिजे. (जातो.)

संवाद ९ वा—कनका व रत्नाकर.

रत्ना०—‘ गावांत नवे नवे रोग येऊन पुष्कळ
घातपात होतात, पण ही बया कांहीं मरत नाहीं ’
असं काकू म्हणाली, तेव्हां काका हांसत हांसत बोलले
कीं, ‘ वैनी मरत नाहीं हे खरं, पण दादा गेल्यापासून
तिला भोपळ्या रोग झाला आहे हे चार वर्षांचं पोरहि
सांगेल. ’ (रडवें तोंड करून) हे त्यांचं बोलणं ऐकून
मला फार वाईट वाटलं अन् त्या दोघांचाहि मला फार
राग आला. (रागीट मुद्रा दाखवितो.)

कन०—(कपाळास हात लावून खिन्न) आपलं
नशीब फुटकं अन् त्यांच्यावर रागावून करायचं काय ?

रत्ना०—मी म्हणतो कीं आपण बाबांचा हिस्सा
घेऊन कुठं तरी दुसरीकडे राहायला जाऊं या.

कन०—अहारे वेड्या, भाऊजींनीं परवांच मला चक्र बजावलं कीं, 'तुला वाट फुटेल तिकडं तूं आपली चालती हो. कुठंतरी खानावळीतं स्वैपाकाला रहा अन् पोराला उष्टंखरकटं करायला ठेव. इथली दमडी-सुद्धां तुम्हांला मिळायची नाहीं.'

रत्ना०—आपण मामाच्या इथं जाऊन रहावं असं मला वाटतं.

कन०—मामा गरीब आहे पण मामी अशी गुलाम आहे कीं, ती तुला अन् मला तिथं एक क्षणभरसुद्धां चैन पडूं द्यायची नाहीं.

रत्ना०—तिथं नको तर मावशीच्या घरीं.

कन०—मावशी चांगली आहे; पण तिचा नवरा फार खट्याळ. तो घरांत येणाऱ्या माणसावर पिसाळलेल्या कुऱ्यासारखा धावून जातो म्हणून तिथं आंगणांतसुद्धां पाऊल ठेवायची सोय नाहीं.

रत्ना०—नाहीं तर नाहीं. आत्याबाईकडं.

कन०—तिथलं नाटक फारच गमतीचं. कुणी तिन्हाईत घरांत आला कीं, बायको कपाळ बांधून

कण्हं लागते अन् नवरा आंथरूण पसरून खोकत बसतो. मुलं आकसाबोकशी रडून घरदार डोक्यावर घेतात; पण डोळ्याला पाण्याचा टिपूस असेल तर शपथ !

रत्ना०—नकोरे बुवा ती गम्मत. तुझी ती मैत्रीण सखुताईच बरी.

कन०—तिलाच दुपारची भ्रांत पडली आहे. तिथं एकादशीच्या घरीं शिवरात्र अन् सोमवार कशाला ?

रत्ना०—तें सगळंच राहून दे. संताजीबुवाच्या मठांतच आपलं ठीक.

कन०—त्याठिकाणीं निराश्रित लोकांची सोय होत होती पण आतां नाहीं. संताजीबुवांना जाऊन सात आठ वर्षं झालीं. वारसांच्या भांडणांत मठाला दहाजणांचीं दहा कुलपं पडलीं. भांडण तीन कोडतापर्यंत गेलं. इथल्या समुद्राच्या पाण्यानं त्याची तृप्ति झाली नाहीं म्हणून तें आतां विलायती समुद्राच्या पाण्यानं तृप्त होऊन येण्याकरतां तिकडं जाऊन बसलं आहे. तें तिथं किती दिवस तळ देणार तें कांहीं समजत नाहीं. मूळच्या वादीप्रतिवादींतले कांहीं मेले अन् कांहीं

भिकेला लागले पण वकिलांची अन् बालिष्टरांची मात्र चांगली पोळी पिकली ! (पंच येतात.)

पंच-- (मुलास) आम्ही तुझ्या चुलत्याकडून तुझा हिस्सा आत्ताच ताऱ्यांत घेतला. तूं आईबरोबर पुण्यास जाऊन रहावंस अन् तिथं विद्याभ्यास करावास असं आम्हाला वाटतं. पण तें पुढं पाहूं. (दोघांस) आत्ता अगोदर तुम्ही दोघांही आमच्या बरोबर चला, अन् आम्ही ताऱ्यांत घेतलेली इस्टेट सर्व बरोबर आहे कीं नाहीं तें नीट पहा अन् आम्हाला सांगा. चला. (सर्व जातात.)

संवाद १० वा--ममता व तिचे दहा मुलगे.

मोरू-- (बोबड्या स्वरांत र ला ल म्हणत हात जोडून) कलालविंदेन पदालविंदं मुखालविंदे विनिवेश-यंतं, वटस्य पल्लस्य पुटे शयानं बालं गणेशं शिलसा नमामि. (साष्टांग नमस्कार घालून उभा राहतो व हात जोडतो) वक्लतुंड महाकाय सूल्यकोटि समप्लभ, निल्विघ्नं कुलुमे देव सत्व काल्येषु सत्वदा. मंगलमूलति मोलया. (आई येते.)

मम०— (आनंदानें मुलास कुरवाळून) कसं माझं चाळ शहाणं आहे. आतां तुझं नांव सांग पाहूं.

मोरू— मोलेश्वल शंकल कलमलकल.

मम०— (हांसत हांसत त्यास कडेवर घेऊन त्याचे मुके घेत) अगोदर मला माझ्या बाळाची दृष्ट काढून दे. (जाते. कांहीं वेळानें महादू शाळेंत जावयाच्या पोषाखांत दप्तरपाटी घेऊन येतो व देवांस नमस्कार करून पुस्तक वाचीत बसतो.)

महा०— अंबरीषेंतील स्वातंत्र्य—उषा व स्वातंत्र्य—रवि. आपणास स्वतंत्रता असावी असें अंबरीषकांना वाटू लागलें. ' आमच्या संमतीशिवाय आमच्यावर कर बसवूं नका ' असें त्यांचें म्हणणें होतें पण त्याचा कांहींएक विचार झाला नाही व दिवसेंदिवस तेढ वाढत चालली. एकदा श्वेतद्वीपाहून चहानें भरलेलीं कांहीं जहाजे बहुस्थान बंदरांत आलीं तेव्हां अंबरीषकांनीं त्यांतला सर्व चहा समुद्रदेवास समर्पण केला. पुढें इसवी सन १७७६ च्या जुलई महिन्याच्या चौथ्या तारखेस ' संघटित संस्थानांचें प्रतिनिधि ' या नात्यानें कांहीं प्रमुख पुढाऱ्यांनीं स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा काढला.

वस्स. एवढं शुद्धलेखन लिहून शाळेला जायचं. (तसें करूं लागतो. आई येते व देवापुढलि नंदादीप सरसावून देवापुढें हात जोडून उभी राहते.)

मम०—अहिल्या द्रौपदी सीता तारा मंडोदरी तथा ।
पंचकन्या स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनं ॥

गोंदू—(अजारी अंथरुणावर बसलेला) आई, आमच्या पंतोजीनीं आम्हाला 'महाराष्ट्रीयस्त्री-रत्नपंचक' सांगितलेलं आहे.

मम०—तें कोणतं ?

गोंदू—रमा लक्ष्मी जना मुक्ता अहिल्या पांच या स्त्रिया । महाराष्ट्रीय ऐसें हें आहे स्त्रीरत्नपंचक ॥ थोरले माधवराव पेशवे यांची बायको रमाबाई, झांशीकर राणी लक्ष्मीबाई, विठ्ठलभक्त जनाबाई, ज्ञानेश्वराची बहीण मुक्ताबाई अन् इंदूरची राणी अहिल्याबाई होळकर. हें महाराष्ट्रीयस्त्रीरत्नपंचक तूं रोज म्हणत जा.

मम०—(आनंदानें) हो हो—मी रोज म्हणत जाईन.

विठू—(कपाळावरील खोक बांधून अंथरुणावर पडलेला) आई, आतां माझी कविता ऐक. जून एप्रिल

सप्टेंबर, नोव्हेंबर मास हे दिवस तीस । एकतीस बाकी-
च्यांचे, फेब्रुवारीचे आठ नऊ वीस ॥ ही कविता तूं
रोज म्हणत जा.

मम०— (किंचित् हांसून) बरं, बरं अँ. (ज्वारी
निवडण्यास बसते. बाहेरील भिकार्यांची ओरड ऐकू
येते.)

गोंदू व विठू—आई, बाहेर भिकारी बघ कसे
ओरडताहेत.

मम०—कसला हा भयंकर दुष्काळ ! माणसांनीं
माणसं खायची वेळ आली आहे. आपल्याला चार
खंडी माल व्हायचा तिथं चार पायलीसुद्धां झाला
नाहीं. (समाधान दर्शवीत स्वगत) आताशा रात्रीचीं
जेवणं बंद केलीं हें बरं झालं. (निश्चयानें) कांहीं कां.
होईना ? पण देवाचा नंदादीप बंद करायचा नाही. (रामू
व लखू बाहेरून येऊन तिला ओढूं लागतात.)

दोधे—आई, आम्हाला खायला दे.

मम०—देतें अँ. (तसें करते.)

रामू—तूं आताशा भात कां करीत नाहीस ?

लखू-तू आताशा आम्हाला दूध कां देत नाहीस ?

गोंदू-(अंधरुणावरून) मला पाणी-

विठू-(अंधरुणावरून) मला षोळी अन् तूप-

साखर-

मम०-बरं अँ. तोंड धुवून या. (ते तसे करतात व ती त्यास ते पदार्थ देते.)

महा०-आज फी दिली पाहिजे. पांच रुपये दे. (ती तसें करते; तो शाळेला जातो. कांहीं वेळानें सद्दू हातांत पुस्तक घेऊन येतो व पेटीवर बसतो.)

सद्दू-(निक्षून.) उद्यां मला परीक्षेची फी पंधरा रुपये भरायची आहे बरं का ?

मम०-(सफाईनें) उद्यां-आज नाही ना ? ठीक आहे. उद्यां दीन. (ज्वारी निवडीत बसते.)

सद्दू-(पुस्तक उघडून घोकीत) जें भाषण अगर लेखन ऐकून अगर वाचून मानवी मनोभावन उचंबळते व त्यायोगें तिला त्या भाषणांत किंवा लेखनांत प्रतिभा, चमकृति, व प्रसन्नता यांचा प्रत्यय येत तें भाषण अगर लेखन काव्य होय. ' वाक्यं रसात्मक'

काव्यं ' असें विश्वनाथ म्हणतात. बेस्ट वर्डस् इन् धि बेस्ट ऑर्डर अशी कोलरिज् यांची काव्याची व्याख्या आहे—आतां कवितेसंबंधीं श्लोकः—अये कविमनोभवे, सहजसंभवे स्वामिनी; सुवर्णमयदेहिनी, नवरसात्मके भामिनी । प्रसादमयजीविते, अनुविचारसंचारिणी; चमत्कृतिविलासिनी, रसिकसन्मनोहारिणी ॥ (जातो.)

केसू—(कांहीं वेळानें रुपये वाजवीत येत) ह्या दुष्काळांत दरवड्याचे गुन्हे फार झाले अन् आपल्या वकिलांच्याकडं तसलेच पुष्कळ खटले आले. मी त्यांतल्या नकला करून दिल्या म्हणून त्यांनीं मला हे पंधरा रुपये दिले. (आईस देतो.) आणखी (दाखवीत) ह्या कागदांच्या नकला केल्या म्हणजे पांच रुपये देणार आहेत. (आई रुपये ठेवून पुन्हा ज्वारी निवडीत बसते.) केसू नकला करीत बसतो. नाऱ्या हातांत शिंप्याचें सामान व दोन रुपये घेऊन वाजवीत येतो.)

नाऱ्या—(आनंदानें) आई, हे बघ दोन रुपये. छन् छन्, छन्, छन्. (वाजवीत आईस देतो) नीट ठेव. मला गळे चांगले कापायला येऊं लागले म्हणून हें बक्षिस मिळालं. (आई व केसू हांसतात.)

मम०—दुष्काळ पडला तरी देवाच्या दयेनं—

नाच्या—दुष्काळ वरचेवर पडून दे—

मम०—शुभ बोल नाच्या.

नाच्या (गात) ओला दुष्काळ आणीक जाणा दुष्काळ कोरडा; अतिवृष्टि अनावृष्टि यांच्यायोगे अनुक्रमे. दुष्काळ पडतो तेव्हां आगगाडीच पाहिजे; मोडून टाकते त्याला आगगाडी क्षणामधे. दुष्काळ पडतो हे ठीक अन् आगगाडी त्याला मोडते हे उत्तम. (आई व केसू हांसतात) ह्या दुष्काळामुळं मजुरीचा दर उतरला तेव्हां आपण आपलं घर बांधावं असं मला वाटतं.

मम०—वेड्या, चिखल करायला कोसावरचं पाणी आणावं लागेल अन् पाण्यांतच सगळा पैसा जाऊन पुरता चिखलहि व्हायचा नाही.

नाच्या—मग नकोरे बुवा तें काम. (आठवून) आई, बरी आठवण झाली. तूं या धोंड्याच्या महिन्यांत आनरसे केव्हां करणार ? धोंडा तर संपत आला.

मम०—अगोदर दुष्काळ अन् त्यांतला हा तेरावा महिना. पुढं सुकाळांत धोंडा आला म्हणजे पाहूं.

नान्या—मग यंदा मनांतल्या मनांतच कां आनरसे?

मम०—होय. (अंतू हातांत पत्र घेऊन येतो.)

अंतू—आई, हें बघ, अक्काच्या सासऱ्याचं पत्र आलं आहे.

मम०—काय आलं आहे ?

अंतू—(वाचीत) चिरंजिविनी सौभाग्यवती सुन-बाईस आपल्याकडे बाळंतपणाकरतां पाठविली आहे. अवधि पुष्कळ परी तिची तिकडे येण्याची फार इच्छा व थेटपर्यंतची चांगली सोबत—ये कारणें त्वरा केली. आमचे चिरंजीव मधु, माधव, वसंत व कुसुम—यांस तिचा अतिशय लळा—म्हणोन तेहि तिजबरोबर आले आहेत. उदईक सकाळीं तेथें येतील. पांचल्याचें कळविणें. इंकडील सर्व क्षेम आहे. गेले महिन्यापासून आपणास महागाई मिळत आहे व आपले वडिलास सरकारवाड्यांत नोकरी लागली आहे हें ऐकून आनंद झाला—

नान्या—(खडू) त्याला आनंद—पण आम्हाला आतां ?

मम०—(काळजींत स्वगत) काय करावं ? परमेश्वरा, तुला काळजी.

केसू—(स्वगत) या मंडळीचा सात आठ महिने तरी मुक्काम होणार. (बाप गडबडीने व आनंदाने मोरूस कडेवर घेऊन येतो.)

मोरू—सलकालवाड्यांत चला, सगळे सलकालवाड्यांत चला.

बाप०—सरकारवाड्यांतून आत्ता आपल्याला दहा पोतीं धान्य मिळणार आहे; चला, तो माल अगोदर घरीं आणूं या.

नाऱ्या—(आनंदाने) आई, आतां तूं आनरसे करशील ना ?

मम—(आनंदाने) हो हो. करीन करीन.

मोरू—(आनंदाने) आई, आनलसे आनलसे; पुष्कळ कल बलं कां ?

मम—(आनंदाने) पुष्कळ करीन अँ. (सर्वजण गडबडीने—कोणी पोतीं, कोणीं पाट्या, कोणीं भांडीं घेऊन जाऊं लागतात. मुलें एकमेकांचा धक्का लागून पडतात पण धडपडीने उठून जातात.)

मोरू—आई, चल लौकल, चल लौकल. (बाप मोरूसह जातो. ममता घरास कुलूप लावून मागोमागं जाते.)

संवाद ११ वा—विदुला व संजय.

विदु०—तुझं नांव संजय. जो जय संपादन करतो तो संजय, हें ध्यानांत ठेव अन् नांवाप्रमाणं कृति करून दाखीव.

संज०—(नाउमेदीनें) काय करूं ? कसं करूं ?

विदु०—(त्रासून) भागुबाई, बांगड्या भर.

संज०—आई, तूं असं कां बोलतेस बरं ?

विदु०—(निक्षून) मेषपात्रा, कांहीं तरी लाज धर. बशा बनुं नकोस-ऊठ.

संज०—मी तुझा एकुलता एक मुलगा. युद्धाच्या पहिल्याच खटक्यांत पडलों म्हणजे सगळाच ग्रंथ आटपला.

विदु०—अहारे रड्या, जातं घालून दळीत बैस. क्षत्रियानं मृत्यूला भ्यावं ?

संज०—मी मरावं ही तुझी इच्छा—तूं माझी आई कसली ?

विदु०—(निक्षून) क्षात्रधर्म न पाळणाराची मी आई नव्हे.

संज०—कसलं तुझं हें कठोर भाषण.

विदु०—(चिडून) पण तूं आपला मऊ म्यां म्यां च ना ? स्वस्थ रडत बसायचा.

संज०—आई, तूं परिस्थितीचा नीट विचार करीत नाहीस. अन् उगीच माझ्यावर रागावतेस.

विदु०—(निक्षून) मी परिस्थितीचा नीट विचार केला आहे. तुझ्यावर उगीच रागावत नाहीं, समजलास ?

संज०—(नाउमेदीनें) आपल्यापाशीं द्रव्यबळ नाहीं, मनुष्यबळ नाहीं.

विदु०—असं तुला कुणी सांगितलं ? माझ्यापाशीं द्रव्यबळ आहे मनुष्यबळ आहे; पण तुझ्यापाशीं धैर्यबळ नाहीं याला काय करायचं ?

संज०—शत्रूच्या बलाबलाचा विचार करायला नको का ?

विदु०—त्याचा विचार अवश्य केला पाहिजे. शत्रूचे प्रजाजन तिथल्या जुलमाला फार कंटाळले आहेत. तू हला करायला येणार असं त्यांना समजलं कीं ते तुला येऊन मिळतील.

संज०—हें तू कशावरून म्हणतेस ?

विदु०—आपले अष्टप्रधान गुप्तवेषानं तिकडं गेले अन् त्यांनीं ही परिस्थिति स्वतां पाहिली.

संज०—ठीक आहे. आतां पैसा अन् फौज ?

विदु०—(निक्षून) पैसा माझ्यापाशीं वाटेल तितका आहे. आपले आप्त अन् स्नेही आपल्याला मदत करायला तयार आहेत. आणखी माणसाची अन् इतर युद्धसामुग्रीची जरूरी लागली तर ' दाम करी काम ' हें तच्च लक्षांत ठेवलं म्हणजे झालं.

संज०—आई, माझ्या चुकीच्या समजुतीमुळं मी हताश होऊन बसलों होतो. आतां मी शत्रूबरोबर युद्ध करायला भीत नाहीं.

विदु०—उत्तम. हेंच मला पाहिजे. आणखी हें लक्षांत ठेव—युद्धांत युक्तिप्रयुक्तीचा उपयोग करावा.

पतंगासारखी आत्मघातकी धडाडी करूं नये. पण युद्धकर्म हें क्षत्रियाचं कर्तव्य आहे अन् तें त्यानं केलंच पाहिजे. नेहमीं महाकाली महालक्ष्मी अन् महासरस्वती यांची आराधना कर. त्या तुला प्रसन्न होतील अन् त्यांच्या कृपाप्रसादानं तूं विजयी होशील. अजागळ मुलं हें नुसत्या आईबापांचंच दुर्दैव नसून तें सबंध राष्ट्राचं दुर्दैव होय.

संज०—आई, मला क्षमा कर. (तिच्या पाया पडून बाजूला उभा राहतो.)

विदु०—तुझा जयजयकार असो. तूं शत्रूवर हल्ला करायला तयार झालास हें पाहून मला फार आनंद होत आहे.

संज०—चल, अगोदर अष्टप्रधानांना बोलावूं या; अन् मग त्यांच्या अन् आपल्या विचारानं काय तें ठरवूं या.

विदु०—(आनंदानें) ठीक आहे. चल. (जातात.)

संवाद १२ वा— जिजाई व शिवबा.

शिव०—(बैराग्याच्या वेषांत हिंदुस्थानी स्वरांत गात) शिव शंकर बंबं भोला—कैलासपते महाराज राज-शिव शंकर बंबं भोला । वोढे मिरग छाल गले रुंडमाल, लोचन विसाल है लाल लाल, बाजे डिमाकि डिमाकि डफ डमरु बाजे, शिव शंकर बंबं भोला ॥ १ ॥ बाचे बादरंग, छब आंग आंग, शिरसीस गांग लियो और चांद, पियो ढंगभंगसे करत काज, शिव शंकर बंबं भोला ॥२॥ चावल लाव माई—चावल—एकी मूरत है.

जिजा०—(तांदूळ वाढून) महाराज, आपण कुठले ?

शिव०—हम् इदरकेच रहनेवाले. समर्थजीकी आज्ञा होगयी—उदर हिंदुस्थानमे जाव—चले गये. कासी, प्रयाग, अजोध्या, मथुरा, गोकुल, बृदावन, देल्ही, आग्रा, कानपोर, करकर गयेमे गये. ओ खेत्रमे विस-नुपदके दरसन लिये, और जगन्नाथपुरीमे भगवज्जीकी सेवा पूरन हो बात इदर चले आये.

जिजा०—आग्याकडली कांहीं हकीकत आप-ल्याला माहीत आहे का ?

शिव०—हाँ. ओ समर्थजीका बडा प्यारा सिस्स्य उदर बादसहाके अटकमे था. ओ भाग गया. क्या गफलत होगयी किसकू मालूम ? कोई मिठाईके पेटारे भर भर कर जाते थे, आते थे. एक दिन् खालीं पेटारेमे बैठकर बापबेटे दोनोबी पसार होगये. बापने बेटेकू मथुरामे रख दिया और बेपता होगया. ओ इदर आया है ऐसे कहते है. ओ इदर आया है क्या ?

जिजा०—(स्वगत) हा असं कां बरं विचारतो ? हा बादशहाचा हेर नसेलना ? (उघड) तो इकडं आला नाहीं. आपण त्याला ओळखतां का ?

शिव०—हम् उसकू पछानता हूं. ओ अक्वल जगन्नाथपुरीकू गया ये वास्ते हमबी जगन्नाथपुरीकू गये. लेकिन ओ नगरीके लोगोकू उसकी कोईबी खबर नहि थी.

जिजा०—(स्वगत) शिवबाचा पत्ता काढून त्याला धरून आणण्याकरतां बादशहानं याला पाठिवलेलं दिसतं. (उघड) मग तिकडून आपण इकडं कशाला आला ?

शिव०—जगन्नाथपुरी छोडकर हम् फिरते रहे. एक दिन् मठमे कोई साधु बोल रहा की ओ आपने देसकू गया. उदर उसका पता लगेगा.

जिजा०—(स्वगत) अगदीं बरोबर. हा त्याचा पत्ता काढणार, त्याला धरणार अन् बादशहाकडं घेऊन जाणार. हा शिवबाच्या ओळखीचा कुणीतरी बादशहाच्या मर्जीतला वेषधारी बैरागी आहे. (उघड) त्याचा कांहीं पत्ता लागला का ?

शिव०—ये मकानमे ओ आया है और उसकी मा बी ये मकानमेच रहती है—ये बात सच्ची है क्या ? उसकू पकडनेवालेकू बादशहा बहोत इनाम देनेवाला है. इसलिये हम पूछते.

जिजा०—म्हणजे आपण त्याला धरून देऊन बक्षिस मिळिवणार वाटतं.

शिव०—हमकू साधूकू बक्षिस क्या करनेका है ?

जिजा०—मग शाबासकी पाहिजे काय ?

शिव०—शाबासकीकीवी हमारेकू क्या जरूरत ? हम उसकू उसके माताजीके हात मे दैयेंगे और बहोत आनंद पा जायेंगे.

जिजा०—(चकित) काय ? तुम्ही त्याला माझ्या स्वाधीन करणार ?

शिव०—(किंचित हांसून) हाँ—ईही शिवबाकी माताजी.

जिजा०—(स्वगत) आनंदाच्या भरांत माझ्या तोंडांतून जे शब्द निघून गेले त्यामुळं शिवबावर कांहीं संकट यायचं नाहीना ? जगदंबे, कृपा कर अन् शिवबाला सुखी ठेव. (उघड) पण शिवबा इथं कुठं आहे ?

शिव०—माताजी, ये देखो—ये बैरागीने (वेष झुगारून देऊन) शिवबाला मातोश्रीच्या स्वाधीन केलं. (तिच्या पायावर लोटांगण घालीत व नमस्कार करीत तिचे पाय घट्ट धरतो.)

जिजा०—(चकित) शिवबा, हें काय ?

शिव०—हे माझ्या आईचे पवित्र चरण. यांच्या पुण्याईनं मी खुशाल आहे.

जिजा०—(आनंदानें) चल, आंत चल. (जातात.)

संवाद १३ वा—अहिल्या व मालेराव.

अहि०—(देवास आरती ओवाळून बाजूस ठेवून नमस्कार करून) जय मल्हारीराया, कृपा कर. (मालेराव येतो.)

माले०—(गालास हात लावून) तोबा तोबा, हजार अपराधी आहे. आई, त्या ब्राह्मणाला विंचू चावला म्हणून तुला वाईट कां वाटलं ? हें बघ, त्यानं किनई हाव-यासारखा भांड्यांत हात घातलान्. (सफाईनें) भांड्यांत पुतळ्याहि होत्या अन् विंचूहि होते पण (हांसून) त्या मूर्खाला पुतळ्या तेवढ्या दिसल्या अन् विंचू दिसले नाहीत ! लोभी-निव्वळ लोभी-लोभ्याला शासन झालं हें एकपरी बरंच झालं.

अहि०—(निक्षून) अशी टवाळकी करणं चांगलं नव्हे. अशा कृत्यानं पाप लागतं.

माले०—(चकित.) पाप लागतं ? (आंग तपासल्याचें दाखवीत) कुठं लागलं आहे पाप—कुठं दिसत नाहीं. (तिच्याकडे पाठ करून) पाठीला लागलं आहे का पहा बरं. लागलं असलं तर झाडून टाक.

अहि०—(खडसावून) अशी काय ही थट्टा.
(बजावीत) तूं नांव बुडविणार बरं का.

माले०—(सफाईनें) नाव बुडवायला मी कोळी
आहे कीं काय ? तूं कोळ्याला असं म्हटलं असतंस
तर शोभल असतं.

अहि०—(त्रासून) हें काय हें ?

माले०—(सफाईनें) हें इंदूर आहे इंदूर. मालेराव
खंडेराव होळकर यांची राजधानी.

अहि०—(चिडून) तूं ऐकत नाहीस का ?

माले०—(सफाईनें) तूं जें सांगशील तें मी
ऐकायला एका पायावर तयार आहे. (एका पायावर
उभा राहतो.)

अहि०—(समजावीत) असं करूं नकोस. बेस.
(तो बसतो.) ब्राह्मणांचा अधिकार मोठा आहे. प्रत्यक्ष
महाविष्णूला ब्राह्मण प्रिय आहेत.

माले०—आई, तूं हें कशावरून म्हणतेस ?

अहि०—पुराणांत अशाविषयीं पुष्कळ कथा आहेत.

माले०—(बेपर्वाईनें) पुराणांत-समज्या-त्यांत कांहीं
अर्थ नाही.

अहि०—(बजावीत) असं म्हणूं नये.

माले०—(हात जोडून) नाहीं नाहीं, आतां म्हणायचा नाहीं. पण खरं विचारशील तर हीं मटं-किनई ढोंग माजवायला मोठीं तरबेज. उगीच त्याला मुंगीसारखी चुणचुण झाली असेल पण त्यानं हत्ती-सारखा दंगा माजिवलान्. जाऊनदे, तें जाऊनदे-मी अपराधी नसलों अन् तो ब्राह्मण अपराधी असला तरी मीच अपराधी आहे अन् तो अपराधी नाहीं असं सम-जून मी त्याची सपशेल माफी मागतो. अन् असं जाहीर करतो कीं राजाधिराज महाराज मालेराव यांना महाविष्णूपेक्षां ब्राह्मण जास्त प्रिय आहेत.

अहि०—काय हा अल्लडपणा.

माले०—पोरस्वभाव-अल्लडपणा असायचाच-पोरस्व-भावांत अल्लडपणा-पोक्त मनुष्यांत भारदस्तपणा-वनस्प-तींत मिरची अन् प्राण्यांत विंचू-जीव लहान पण त्यांत क्षणक्षणीतपणा जो असतो तो कांहीं विचारूं नका.

अहि०—काय करावं ?

माले०—(गडबडीनें) अगोदर माफी मागायची.

चल लौकर. (जातात.)

संवाद १४ वा—अदृशंती व पराशर.

परा०—(हातांत पोथी घेऊंग) तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अभ्यः पृथिवी । पृथिव्याः ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नं । अन्नात्पुरुषः । (पोथीवर 'पराशर शक्ति पुरोहित' असें नांव लिहितो. आई येते.) आई, माझं नांव 'पराशर शक्ति पुरोहित'—अगोदर आपलं नांव, मग बाबांचं नांव अन् मग आडनांव असं ल्याहायचं असतं ना ?

अदृ०—होय, तसंच ल्याहायचं असतं.

परा०—मग माझं नांव 'पराशर वशिष्ठ पुरोहित' असं ल्याहायला नको कां ?

अदृ०—(बजावीत) छे छे, बाळा; तूं जें नांव लिहितोस तेंच बरोबर आहे. मामंजीना तूं 'बाबा' म्हणतोस तें बरोबर नाही. त्यांना तूं 'आजोबा' असं म्हणलं पाहिजेस. वडिलांना 'बाबा' म्हणायचं.

परा०—वंशिष्ठमहाराज माझे वडील नव्हेत तर शक्तिमहाराज माझे वडील ते कुठं आहेत ?

अदृ०—त्यांना राक्षसांनं खाल्लं.

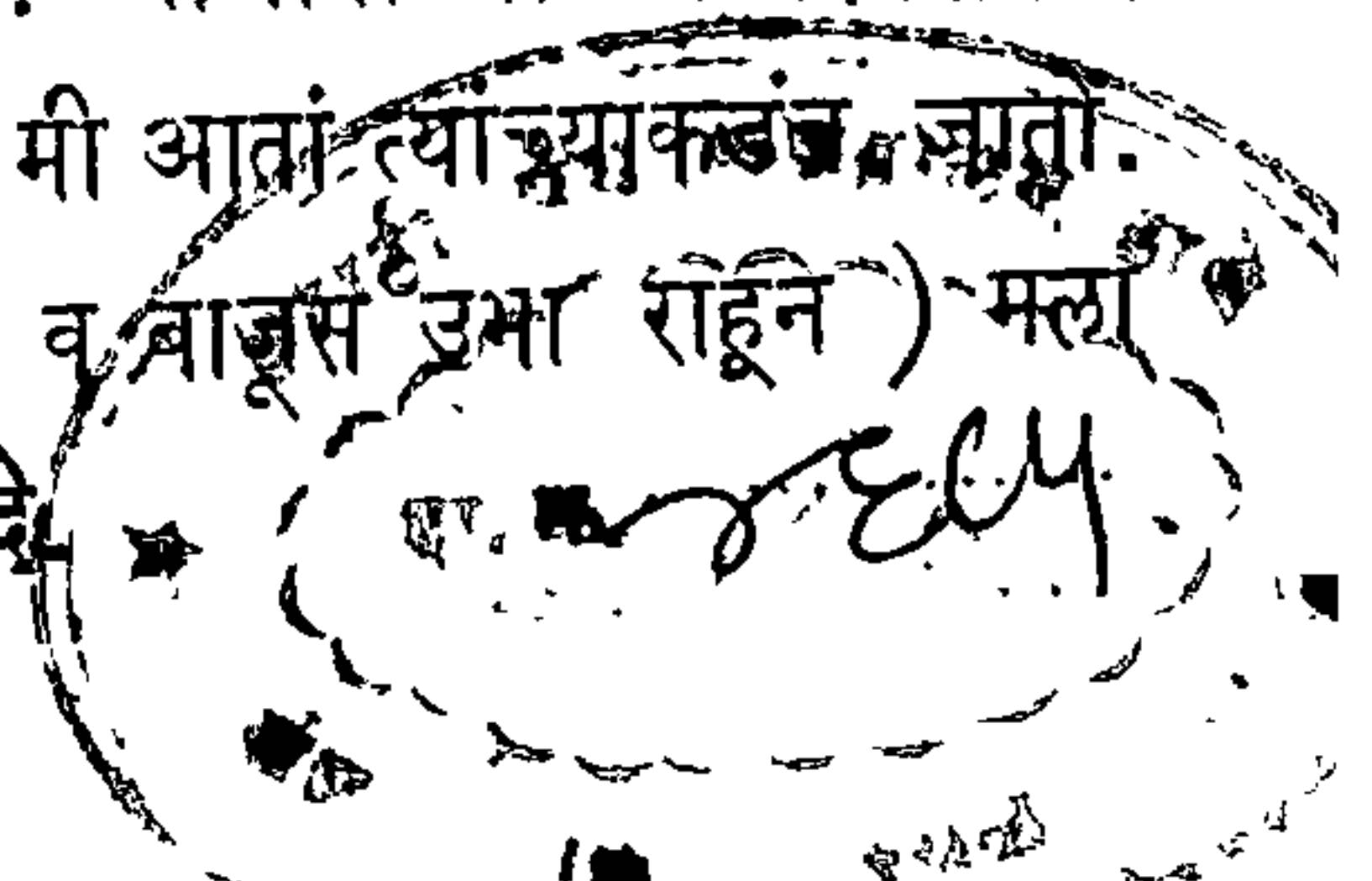
परा०—(त्वेषानें) काय ? माझ्या वडिलांना राक्ष-
सानं खाल्लन् ? (खिन्न) केव्हां खाल्लन् ?

अट्ट०—(रडत) तेव्हां तूं पोटांत होतास. आणखी
नव्याण्णव भाऊजींचा त्यानं असाच फडशा पाडलान्.
मोठा दुःखाचा प्रसंग ओढवला. मामंजींचा धीर खचला
पण (बोटानें त्याजकडे दाखवून) हा आशेचा किरण
उगवणार असं पाहून त्यांना बरं वाटलं. त्यांच्या मनांत
आलं असतं तर त्यांनीं त्या राक्षसाला तेव्हांच शापून
भस्म केलं असतं. पण ते पडले शांत स्वभावाचे.

परा०—अशा ठिकाणीं शांति काय कामाची ? मी
राक्षससत्र करून सर्व राक्षसकुलाचा नाश करतो पहा.
इथून तिथून सगळे राक्षस दुष्टच. (त्वेषानें उठून
जाऊं लागतो.)

अट्ट०—(बजावीत) मामंजींना विचारल्याशिवाय
कांहीं करूं नकोस बरं कां.

परा०—नाहीं नाहीं. आजोबांच्या विचाराशिवाय
मी कांहीं करीत नाहीं. मी आतां त्यांच्याकडून जातो.
(आईच्या पाया पडून व बाजूस उभा राहून) मला
तुझा आशीर्वाद असून दे.

अह०—तुला माझा आशीर्वाद आहे. तुझा जय-
जयकार असो. (जातात.)

संवाद १५ वा—सगुणा व नाना.

नाना—(संध्या करीत बसलेला) आकाशात्प-
तितं तोयं यथा गच्छति सागरं । सर्वदेवनमस्कारः
केशवं प्रति गच्छति ॥ (हातांत पाणी घेऊन) अनेन
माध्यान्हसंध्याख्येन कर्मणा भगवान् श्रीपरमेश्वरः
प्रीयताम् । (पाणी ताम्हनांत सोडतो.) ओं तत्सत्त्र-
ह्यार्पणमस्तु. (आचमन करीत) ओं केशवायनमः
ओं नारायणायनमः ओं माधवायनमः (पाणी हातांत
घेऊन ताम्हनांत सोडून) ओं गोविंदायनमः (हात
जोडून) ओं विष्णवेनमो विष्णवेनमो विष्णवेनमः
(उठून संध्येचीं उपकरणीं वाजूस ठेवून) आई,
येतेस ना ?

सगु०—(येत) ही पहा आलें. (भिक्षेचें सामान
घेऊन येते.)

नाना—(पाटावर बसून झोळी पुढें करून) ओं
भवति भिक्षां देहि.

सगु०—(भिक्षा घालून) ही भिक्षा घेऊन चार वेद सहा शास्त्रं अठरा पुराणं यांचं अध्ययन कर.

नाना—(हांसत) आई ! हें लुट्टुपुटीचंच बोलणं ना ?

सगु०—(निक्षून) नाहीं नाहीं. तूं माझं बोलणं खरं करून दाखीव.

नाना—आमचे गुरुजी म्हणत होते कीं, ' आताशा मुंजीची थट्टा झाली आहे. मुंजामुलांना संध्या येत नाहीं अन् त्यांच्या संबंध जन्मांत तरी ती त्यांना येईल कीं नाहीं याची शंकाच वाटते. मिरवणुकीचा गाजावाजा हाच मुंजीचा मुख्य थाट अन् जेवणांची झोड हीच मुंजीची मुख्य शोभा. कुठले वेद, कुठलीं शास्त्रं अन् कुठलीं पुराणं—मुंजीच्या निमित्तानं विचार्यांचं नांव निघतं हेंच त्यांचं भाग्य !

सगु०—अशी स्थिति आहे खरी.

नाना—(उमेदीनें) पण आम्हाला यांच्याबद्दलचे श्लोक शिकविलेले आहेत.

सगु०—कोणते श्लोक म्हण पाहूं.

नाना—ऋग्वेदोथयजुर्वेदः सामवेदोह्यथवर्णः । चार वेद असे होत ध्यानीं तुम्ही धरा अर्गे ॥ १ ॥ न्याय

व्याकरणाचीच जोडी ही पहिली असे । सांख्य योग अशी आहे जोडी ही दुसरी पुढे ॥ २ ॥ मीमांसा दोन ही जोडी पूर्व आणीक उत्तर । होय उत्तरमीमांसा वेदांतच खरोखर ॥ ३ ॥ सहा शास्त्रे अशीं झालीं पुराणे अठरा तशीं । लक्ष लावून ऐकोनी करावीं पाठ निश्चये ॥ ४ ॥ मार्कंडेय शिव ब्रह्म, ब्रह्मवैवत वामन । अग्नि भागवत स्कंद विष्णु पद्म भविष्यहि ॥ ५ ॥ लिंग ब्रह्मांड आणीक मत्स्य कूर्म वराहच । आणखी दोन आहेत पहा गरुड नारद ॥ ६ ॥ (जवळील लिहिलेला कागद हातांत घेऊन) आतां ही ' नियमपंचदशी ' ऐक. (वाचीत) १ सकाळीं उठावे. २ श्रीगणेशस्तोत्र म्हणावे. ३ स्नान करावे. ४ संध्या करावी. ५ चोवीस नमस्कार घालावे. ६ वेदाध्ययन करावे. ७ शाळंतला अभ्यास करावा. ८ संध्याकाळीं सायंसंध्या करावी. ९ रामरक्षा म्हणावी. १० रात्रीं निजतांना श्रीगणेशस्तोत्र म्हणावे. ११ विडा खाऊं नये. १२ दिवसा निजं नये. १३ रात्रीं जागूं नये. १४ फार खाऊं नये. १५ फार बोलूं नये.

सगु०—उत्तम उत्तम. तूं हे नियम पाळ.

नाना—(उत्साहानें) हो हो, पाळणारच.

सगु०—आतां जेवायला चल.

नाना—बरं. (जातात.)

संवाद १६ वा—कौसल्या व श्रीराम.

श्रीरा०—(आईस नमस्कार करीत) आई, मी तुला नमस्कार करतो.

कौस०—तुझं कल्याण असो. बाळा, बैस. (दाख-
वीत) इथं बैस. तुझ्या अभिषेकाची सर्व तयारी झाली बघ.

श्रीरा०—तो समारंभ रहित झाला अन् मी वनाला जायला निघालों. तुझा आशीर्वाद घ्यावा अन् मग जावं म्हणून इकडं आलों.

कौस०—(चकित खिन्न) तो समारंभ रहित झाला, अन् तूं आतां वनाला जायला निघालास ?

श्रीरा०—होय. बाबांनीं कैकेयीमातेला दोन वर दिले होते अन् ते वाटेल तेव्हां मागून घेण्याविषयीं त्यांनीं तिला सांगितलेलं होत.

कौस०—तें मला माहीत आहे.

श्रीरा०—तिनं ते वर त्यांच्याकडून आतांच मागून घेतले. रामानं चौदा वर्षं वनवासाला जावं हा एक अन् भरताला अभिषेक व्हावा हा दुसरा.

कौस०—भरताला अभिषेक झाला तरी मला त्यांत आनंद आहे. (खिन्न रडत) पण रामाला वनवास कां ? (धाडकन जमिनीवर पडून बेशुद्ध होते.)

श्रीरा०—हं हं, आई आई, हें काय, हें काय ? सावध हो. (तिला सावध करण्याचा प्रयत्न करतो. कांहीं वेळानें ती सावध होऊन बसते.) असा धीर सोडूं नकोस. माझं म्हणणं ऐक.

कौस०—(रडत) रामा रामा, माझ्या रामा, माझ्या श्रीरामा. कैकेयीमातेच्या आज्ञेत वागणारा माझा श्रीराम-त्याला तिनं वनवासाला पाठवावं ? असं करायला तिला कुणी चिथिवलं असेल बरं ? असा वर मागून घेऊन तिला काय मिळालं ? तिनं आम्हाला असं दुःखांत कां लोटलं ? तिनं असं कां केलं ?

श्रीरा०—प्रत्येक प्राणी आपापल्या कर्माप्रमाणें सुख दुःख भोगीत असतो. दुसरा कोणी त्याला तें देतो हें म्हणणं चुकीचं आहे.

कौस०—(खिन्न) आतां मीं कसं करूं ? आतां मी काय करूं ? रामाच्या वनवासानं कुणाला तरी लाभ होईल कां ?

श्रीरा०—होईल होईल.

कौस०—(सुस्कारा टाकीत) राम राम राम—

श्रीरा०—तूं खिन्न होऊं नकोस. चौदा वर्ष काय ? हां हां म्हणतां म्हणतां जातील अन् मी तुझ्या आशीर्वादानं सुखरूप परत येईन. बाबांची आज्ञा मीं पाळली पाहिजे अन् त्यांचं वचन सत्य झालंच पाहिजे.

कौस०—तिकडून तुला वनांत जाण्याची आज्ञा मिळाली कां ?

श्रीरा०—हो हो.

कौस०—(आशेनें) मी तुझ्याबरोबर वनांत येऊं कां ?

श्रीरा०—(निक्षून) ह्या प्रसंगीं तूं बाबांना सोडून कुठं जाऊं नकोस. ही माझी विनंति ऐक अन् माझ्या वनवासाला मान्यता दे.

कौस०—बरं. वडिलांचं वचन सत्य होण्याकरतां अन् पुत्रधर्माचं पालन करण्याकरतां तूं वनांत जा. तो धर्मच तिथं तुझं रक्षण करील. मी इथं राहते.

श्रीरा०—माझ्या वनवासाबद्दल माझ्या कैकयी-
मातेवर रागावूं नकोस बरं कां ?

कौस०—(निश्चयानें) नाहीं नाहीं, अँ.

श्रीरा०—(आईस नमस्कार करून) मी येतो.

कौस०—ये ये. (गहिवरून) माझ्या रामाचे गुण
मी किती वर्णन करूं ? बाळा, तुझा जयजयकार
असो. (तो पुढें जातो, मागून ती जाते.)

सवाद १७ वा—सुमित्रा व लक्ष्मण.

लक्ष्म०—आई, मी तुला वंदन करतो. (तसें
करून बाजूस उभा राहतो.)

सुमि०—विजयोस्तुते. तूं आतां इकडं कां आला
आहेस हें मला ठाऊक आहे. तुझा विचार मला पसंत
पडला. धाकट्या भावानं थोरल्या भावाच्या आज्ञेत राहावं
अन् त्याची सेवा करावी हेंच योग्य. कैकयीमातेनं दुस-
ऱ्याच्या शिकवणीवरून रामाला वनवासाला पाठिवलन्.
दुसऱ्याचं कोणतं ऐकावं अन् कोणतं ऐकूं नये हें तिला
समजलं नाहीं. तसलीच एखादी व्यक्ति मलाहि शिक-
वायची कीं, ' रामाचा वनवास रामाला भोगून दे. तो

उगीच लक्ष्मणाला काय म्हणून ?' पण मला असली शिकवण पटायची नाही.

लक्ष्म०—कैकेयीमातेच्या ह्या कृत्यानं कौसल्या मातेला अन् बाबांना फार दुःख झालं.

सुमि०—काय करावं ? (खिन्न) मला तिकडली फार काळजी वाटते.

लक्ष्म०—काळजीं करूं नकोस. सर्वांचं शांतवन करीत जा.

सुमि०—बरं.

लक्ष्म०—वैनी आमच्याबरोबर वनांत येणार आहे हें तुला माहीत आहे ना ?

सुमि०—हो हो, हें मला माहीत आहे. पण—

लक्ष्म०—पण—काय ?

सुमि०—(सफाईनें) शहाणी असली तरी लहानच ती. एखाद्या वेळेला एखादा हट्ट धरून बसायची. दुसरं काय ?

लक्ष्म०—बसली तर बसली.

सुमि०—रानांतली वस्ती. नसतीं संकटं उपस्थित होतील.

भर०—(त्रासून) असं कशासाठीं केलंस ?

कैके०—तुझ्या हितासाठीं.

भर०—(चिडून) रामाला वनवास अन् मला अभिषेक—यांत माझं हित ?—वाः—तूं अशी निर्लज्ज अन् निर्दय कशी बनलीस ?

कैके०—हे राज्यकारभारांतले डावपेच आहेत. तुला पोराला ते कळायचे नाहीत.

भर०—(तिरस्कारानें) मला पोराला कळायचे नाहीत अन् तुला थोराला पार कळून चुकले.

कैके०—(निक्षून) पुढं आलेल्या सुदैवाचं स्वागत करून तूं मुकाट्यानं राज्यावर बैस.

भर०—माझं बाहुलं राज्यावर बसवून तूं लोकांचे गळे कापीत सुटणार असं दिसतं. (शोक करीत)
बाबा बाबा.

कैके०—(बजावीत) तुझ्यासारख्या वीराला असा बायकांसारखा शोक करणं शोभत नाहीं.

भर०—(शोक करीत) माझे बाबा मला दाखवा—
रामा—रामा—

कैके०—(तिरस्कारानें) अन् लक्ष्मणा लक्ष्मणां म्हणून ओरड ना ! तोहि रामाबरोबर वनांत गेला आहे. वनवासाचं संकट विनाकारण पत्करणारा तो लक्ष्मण—

भर०—(संतापून) चांडाळणी, तुझी बडबड पुरे कर. (शोक करीत) रामा—लक्ष्मणा—या राक्षसणीला तुम्ही जिवंत कशाला ठेवलीत ? (आईस) दुष्टे, तुझं मुखावलोकन नको. (जात जात स्वगत) परमेश्वरा, अशा गोष्टी घडवून आणण्यांत तुझा काय हेतु असेल बरं ?

कैके०—(मागोमाग जात तिरस्कारानें) भावांच्या भेटीला जा वनांत, अन् वडिलांच्या भेटीसाठीं धर स्वर्गाची वाट. (जातात.)

संवाद १९ वा—गांधारी व दुर्योधन.

गांधा०—बाळा सुयोधना, युद्धांत लागलेल्या जखमांमुळं तुझा जीव कासावीस होतो आहे कीं काय ?

दुर्यो०—छे छे, मुळींच नाहीं.

गांधा०—तूं आतां युद्ध थांबवावंसं असं मला वास्तं.

दुर्यो०—मी आतां युद्ध थांबवावंसं अन् करावं काय ?

गांधा०—समेट करावास.

दुर्यो०—सुईच्या टोंकाला लागेल एवढी मातीसुद्धां मी पांडवांना देणार नाहीं असा जो माझा पूर्वीचा निश्चय आहे तो कायम आहे. मी समेट करणार नाहीं.

गांधा०—आतां आम्हांला तुझा एकट्याचाच आधार राहिलेला आहे म्हणून म्हणतें कीं धर्मीला चार गोष्टी सांगाव्या अन् तुझा जीव वांचवावा—

दुर्यो०—(खिन्न) हरहर, काय हा स्वाभिमानाचा अधःपात ! पांडवांनीं माझे सर्व भाऊ मारले. मी एकहि पांडव मारला नाहीं तरी तूं धर्मापुढं तोंड वेंगाडणार अन् माझा जीव वांचवणार—

गांधा०-- असूं दे असूं दे. तें आतां मनांत आणूं नकोस.

दुर्यो०—या लाजिरवाण्या जिण्यापेक्षां शिळेवर डोकं आपटून मरणं बरं नव्हे कां ?

गांधा०—ही तुझी दुर्देवी आई—

दुर्यो०—(बजावीत) तुला दुर्देवी कोण म्हणेल ? तुझे सर्व मुलगे धारातीर्थी पतन पावणं हें तुझं सुदैव होय. अशी भाग्यशाली स्त्री पूर्वी झाली नाहीं अन् पुढं होणार नाहीं. ' गांधारी वीरमाता सा हतपुत्रा यशस्विनी—' अशी तुझी कीर्ति अजरामर राहिल.

गांधा०—तें कसंहि असलं तरी तूं—

दुर्यो०—मी हा देह पडेपर्यंत पांडवांशीं युद्ध करणार. (झापाट्यानें जातो. मागून ती खिन्न होऊन जाते.)

संवाद २० वा—असिता ऊर्फ भारतपद्मा व तिचीं खंडीभर पोरें.

असि०—बाळांनों, तुमच्यांपैकीं तेरा चौदा आणे अडाणी शेतकरी अन् दोन तीन आणे शहाणे समजूतदार; पण त्यांत सुद्धां कांहीं बडबडे, कांहीं घुमे-थोडेशे-च मेहनती अन् बरेशे च खुशालचंद.

शेत०—(अभिमानानें पुढें सरसावून) नाहीं नाहीं, आम्ही अडाणी नाहीं बरं कां ? आम्ही शहाणे,

सोशीक, मेहनती पण कंगाल झालों. काय करावं ?
‘उत्तम शेती’ हें बोलणं फोल होऊन ‘भिकार शेती’
ही म्हण प्रचारांत आली.

असि०—असं झालं आहे खरं.

शेत०—(उमेदीनें) जर आम्हांला थोडे पैसे दिले
तर आम्ही जिकडं तिकडं आनंदीआनंद करूं; पण
आमचे हे भाऊ (दाखवीत) आमच्याकडं ढंकून सुद्धां
पाहत नाहीत.

बड०—यांच्याबद्दल आम्हाला सहानुभूति आहे
असं ओरडून ओरडून आमचा घसा बसला तरी हे खडू
आहेत ते आहेतच. (दाखवीत) हे घुमे मात्र वाईट
आहेत खरे.

घुमे०—(निक्षून) घुमे कितीहि वाईट असले
तरी तुमच्यापेक्षां पुष्कळ बरे. आम्ही गाजावजा
बिलकूल न करतां काय करायचं तें करून दाखिवतो.

असि०—(सफाईनें) बडबडहि उपयोगी नाहीं
अन् घुमेपणाहि उपयोगी नाहीं. भाषण बेताचं असून
कृतींत कमरता नसावी.

मेह०—आम्ही राबराबून मरतों तरी या खुशाल-चंदांना आमची दादहि नसते.

खुशा०—(सफाईनें) आम्ही कुणाच्याच भान-गडींत पडत नाहीं. आपलं घर भलं कीं आपण भले. घरच्याघरीं आमचा देवघेवीचा धंदा ठीक चालतो. जांभया घायच्या अन् शोप घ्यायची.

असि०—छे-छे, हें चांगलं नाहीं.

सर्व०—आम्ही सर्वांनीं मिळून काय करावं तें आम्हाला सांग.

असि०—श्रीभगवंतांनीं निर्माण केलेल्या चातुर्व-ण्याचं मर्म ओळखून आपलं कर्तव्य करीत जा म्हणजे तुमची दैना कधींहि व्हायची नाहीं. (राजकारस्थानी येतात.)

राज०—आई, सितामावशीनं आपल्याला सत्य-नारायणाला बोलावलं आहे. तिच्या इथल्या मंडलाकार महालांत हा समारंभ आहे. कथा बरीच झाली. साधु वाणी आतां म्हणूं लागला आहे कीं ' मुलगा कुठे झाला ?—मुलगी झाली—पुढं लग्नाच्या वेळेला पाहतां येईल-व्रतपालन करायचं आहे यांत शंका नाहीं. '

बाकी०—(गडबड करीत) मावशीच्या घरीं जाऊं या. सत्यनारायणाचा प्रसाद—(प्रत्येकजण आईस ओढीत) मला सगळ्यापेक्षां जास्त प्रसाद पाहिजे बरं कां ? चल चल, लौकर चल. (सर्व जातात.)

संवाद २१ वा.—देवहूती व कपिल.

कपि०—न मातुः परदैवतं । आई, मी तुला नमस्कार करतो. (तसें करून बाजूस उभा राहतो.)

देव०—तुझं कल्याण असो. तूं कुठं निघालास ?

कपि०—देवासाठीं बेल फुलं, तुळसी अन् दुर्वा आणणार आहे.

देव०—बरं बरं. पण थोडा बैस. (तो बसतो) पुरुष अन् प्रकृति—यासंबंधानं तूं काय काय सांगणार होतास ना ?—ते सांग.

कपि०—पुरुष अन् प्रकृति—हीं या सर्व सृष्टीचीं दोन मूलतत्त्वं आहेत. परंतु पुरुष हें एक तत्त्व अन् प्रकृतीचे चोवीस भेद हीं—चोवीस तत्त्वं—मिळून एकंदर पंचवीस तत्त्वं समजलीं जातात. पुरुषाचे दोन भेद—हीं दोन तत्त्वं मानलीं तर ही बेरीज सव्वीस होते.

देव०—प्रकृतीचे चोवीस भेद कोणते ?

कपि०—पृथ्वी, आप, तेज, वायू व आकाश—हीं पंच—महाभूत—शब्द, स्पर्श, रस, रूप व गंध हीं पंच—सूक्ष्मभूत—नाक, डोळे, हात, पाय कान, जीभ, त्वचा, वाणी, पायु व उपरथ—हीं दहा इंद्रियं—आणीक—मन, बुद्धि, अहंकार व चित्त—हे अंतःकरणचतुष्टय—अशीं पांच अन् पांच दहा—दहा अन् दहा वीस—अन् वीस अन् चार चोवीस—तत्वं अथवा प्रकृतीचे चोवीस भेद होत.

देव०—पुरुषाचे दोन भेद कोणते ?

कपि०—पुरुषाचे दोन भेद—जीवात्मा अन् परमात्मा किंवा परमेश्वर. ज्याच्या योगानं हे विश्व व्यक्त झालं तो परमात्मा. तो स्वतंत्र, स्वयंप्रकाश, अंतर्ज्ञानरूप, प्रकृतीहून पर, सर्वव्यापी, निर्गुण, निराकार, स्वयंभू, अनादि, नित्य व सत्य असा आहे. जीवात्मा हा परमात्म्याचाच साक्षात्कार पण प्रकृतीच्या मोहामुळं तो कर्मबद्ध होऊन परतंत्र बनतो. सर्वकार्यांचा कर्ता मी असा त्याला जो अहंकार होतो तो प्रकृतीचाच प्रभाव होय. एकाच मुलीचीं जशीं दोन नांवं—एक माहेरचं

अन् दुसरं सासरचं—याप्रमाणं असतात—त्याप्रमाणं प्रकृ-
तीचं ' माया ' हें माहेरचं लाडकं नांव समजावं अन्
' ठकी ' हें सासरचं मोहक नांव समजावं. या प्रकृ-
तीचा पसारा मोठा अन् पगडा जबरदस्त असा आहे.
परंतु ती परमात्म्याच्या स्वाधीन असल्यामुळं ज्ञानी जीवा-
त्म्यापुढं तिच्या चेष्टा चालत नाहींत. तो त्या ओळखतो
अन् परमात्म्याला जाऊन मिळतो.

देव०—हा तात्विक विचार झाला. पण हें ज्ञान
होण्याकरितां अन् ही सद्गति मिळण्याकरितां मनुष्यानं
या जगाच्या व्यवहारांत कसं वागावं ?

कपि०—मनुष्यानं परमेश्वरार्पणबुद्धि ठेवून उत्साहानं
स्वधर्माचरण करावं म्हणजे झालं.

देव०—(समाधान पावून) ठीक ठीक, आतां तूं
जा. पुन्हां दुपारीं आणखी मी तुला विचारीन तें
मला सांग.

कपि०—हो, हो, हा- तुझा कपिल तुझ्या सेवेला
तत्पर आहे. मानवीदेहाच्या साधनानं भगवत्प्राप्ति करून
घेतां येते म्हणून, मानवीदेहाची योग्यता मोठी होय—
पण मातोश्री—या योग्यतेला आधार—(गहिंवरून)

सर्वस्वी आईच्या थोर उपकारांचा—(आईचे पाय धरून) अन् हे आईचे उपकार मुलाच्या हातून फिटणं शक्य नाही !

देव०—(गहिवरून) ऊठ, बाळा ऊठ. (तो पाया पडून बाजूस उभा राहतो.) धन्य मी अन् धन्य माझा कपिल. असेच मातृदेव पुत्र या आर्यभूमीत जन्माला येवोत. (आनंदाने) चल, मीहि तुझ्याबरोबर येते.
(जातात.)

